

स्वयम्भू संरक्षित स्मारक क्षेत्रको परिचय, महत्त्व, वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू

-ऋद्धि प्रधान

स्वयम्भू महाचैत्य बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमध्ये महा-यानी बौद्धमार्गीहरूको निमित्त एक पुण्य पावन क्षेत्रको रूपमा रहिआएको छ । यस महाचैत्य काठमाडौं शहरबाट तीन किलोमिटर पश्चिम समुद्री सतहबाट करीब १४२५ मिटरमाथि एउटा डाँडामा अवस्थित छ । यो क्षेत्र धर्मको साथै पर्यटकको दृष्टिकोणबाट पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । यस डाँडाबाट काठमाडौं उपत्यकाको मनोरम दृश्य मात्र होइन, उच्च हिमाल शृङ्खलाहरूको सौन्दर्यता पनि दृश्यावलोकन गर्न सकिन्छ । वर्षेनी लाखौं स्वदेशी तथा विदेशी तीर्थाटन गर्ने बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका साथसाथै पर्यटकहरू यस पवित्र स्थलमा आउने जाने गर्दछन् ।

यस डाँडालाई विभिन्न युगमा विभिन्न नामले पुकारेको देखिन्छ । सत्य युगमा यसलाई पद्मगिरी, त्रेतायुगमा बज्रकुट, द्वापरयुगमा गोशृङ्ग तथा कलियुगमा गोपुच्छ पर्वत नामले कहलिन्थ्यो ।

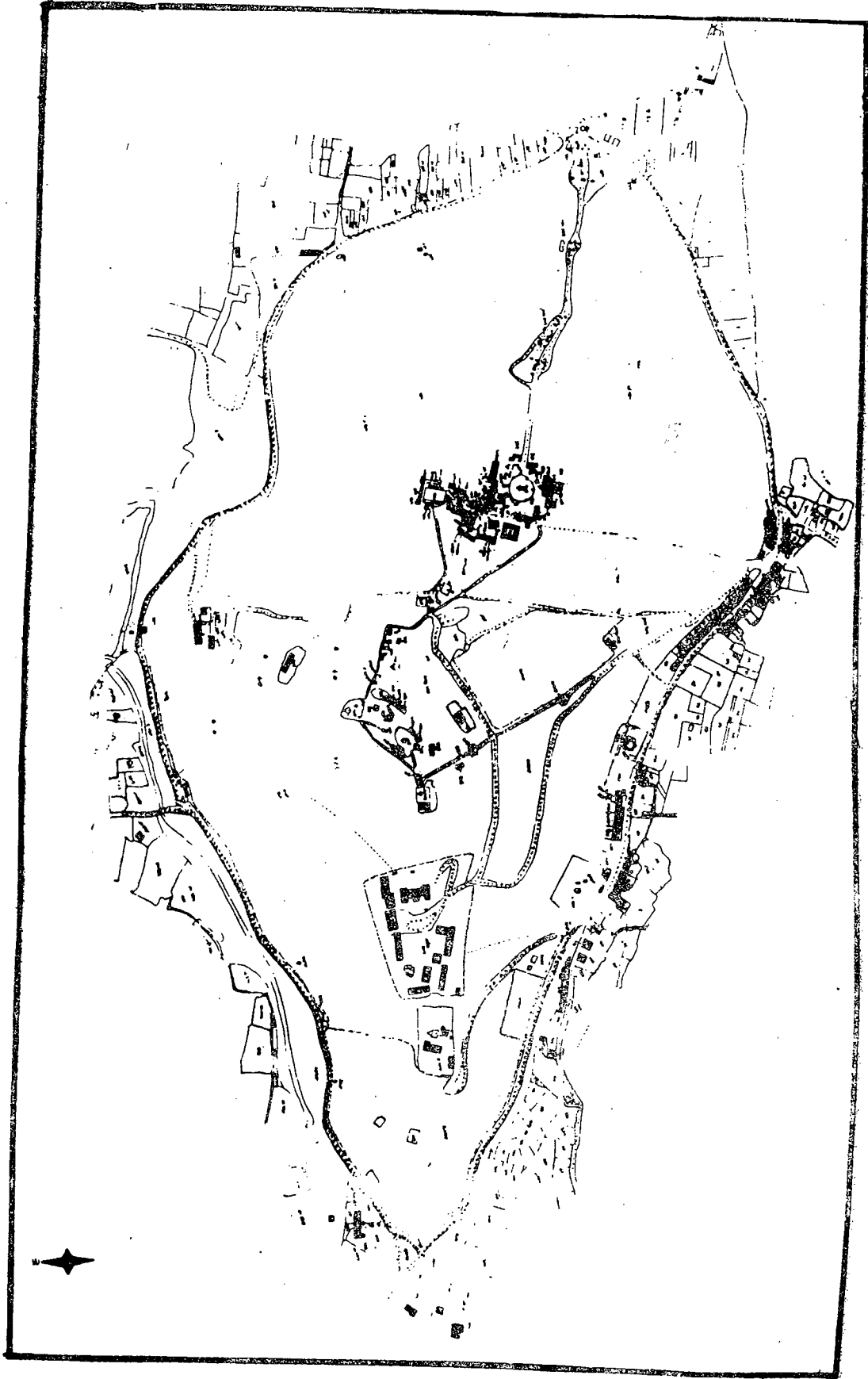
स्वयम्भू महाचैत्यको उत्पत्ति काठमाडौं उपत्यकाको इतिहाससंग सम्बद्ध छ । यदि पौराणिक कथनलाई मान्ने हो भने यो चैत्य काठमाडौं उपत्यकाको इतिहास-भन्दा पुरानो छ ।

स्वयम्भू पुराण अनुसार, काठमाडौं उपत्यकामा

मानव बस्ती शुरू हुनुभन्दा पहिले एउटा विशाल ताल थियो जुन कालीन्हद वा नागन्हद भनिन्थ्यो । भौगर्भिक अध्ययन-बाट पनि उक्त ताल प्रमाणित गरिन्छ । प्रथम मानव बुद्ध यस सौन्दर्यबाट प्रभावित भै कमलको बीजारोपण गरे । सोही बीउबाट ६ महीनापछि पञ्चरङ्ग मिश्रित स्वयम्भू आदिबुद्ध उत्पन्न भए । पछि शिखीबुद्ध सोही रश्मिमा लीन भए र शिखीबुद्धकै अस्तुमाथि स्वयम्भू महाचैत्य निर्माण गरेको हो भन्ने कथन छ । महाचीनबाट मञ्जुश्री आई चोभार डाँडालाई काटी यस भूमिलाई मानव बसोबास युक्त बनाए ।

स्वयम्भूको वर्णन सुनी गौडका राजा प्रचण्डदेवले यहाँ आई गुणाकार भिक्षुबाट दीक्षा लिई आफ्नो नाउँ शान्तिश्री राखे । यही शान्तिश्री पछि आएर शान्तिकरा-चार्य नामबाट प्रसिद्ध भए । यिनै शान्तिकराचार्यले यस पञ्च दिव्य रश्मिलाई छोपी सोमाथि चैत्य बनाए । त्यस-पछि मात्र स्वयम्भू महाचैत्यको रूपमा कहलिन थाल्यो । स्वयम्भू महाचैत्यको निर्माणपछि त्यस चैत्यलाई प्राकृतिक प्रकोपबाट बचाउन चारैतिर पाँचपुर ६ भँरव बनाइ-दिए ।

स्वयम्भू संरक्षित स्मारक क्षेत्र

पाँचपुर	६ भैरव
१. शान्तिपुर वा सम्बरपुर (आकाश)	१. आकाश भैरव
२. बसुपुर (पृथ्वी)	२. पृथ्वी भैरव
३. नागपुर (पानी)	३. असिताङ्क भैरव
४. वायुपुर (हावा)	४. वायु भैरव
५. अग्निपुर (आगो)	५. पाताल भैरव
	६. शून्य भैरव

शान्तिकराचार्यले माथि उल्लेखित कार्य सम्पन्न गरी शान्तिपुरभित्र समाधिमा गए ।

यी माथि उल्लेखित पौराणिक धारणालाई हिजो-आजसम्म पनि जनमानसले मान्दै आएको छ । यसको ऐतिहासिक तथ्यको खोजी जारी नै छ ।

पुरातात्विक महत्त्व

स्वयम्भू क्षेत्रमा पाइएका सबभन्दा पुरानो शिला-पत्र अनुसार लिच्छवि राजा मानदेवका बाजे सम्भवतः शङ्करदेवले स्वयम्भूस्थित विहारलाई जग्गा प्रदान गरेको उल्लेख छ । इतिहासकारहरूले यस शिलापत्रलाई चौथो शताब्दीको भन्ने दावी गरेका छन् । श्री हेमराज शाक्य तथा श्री हरिराम जोशीको भनाइ अनुसार उक्त शिलालेख काठमाडौं उपत्यकाभित्र पाइएका शिलालेखहरूमध्ये सबै-भन्दा पुरानो हो ।

स्वयम्भू महाचैत्यको निर्माणसम्बन्धी आजसम्म कुनै ऐतिहासिक तथ्य जुटाउन सकिएको छैन । तर यो महाचैत्य नेपाल अधिराज्यको कपिलवस्तु जिल्लामा प्राप्त स्तूपहरू पछिको सबैभन्दा पुरानो मानिन्छ । हालसम्म प्राप्त शिलालेखहरूमध्ये स्वयम्भूको वर्णनसम्बन्धीको सबैभन्दा पुरानो शिलालेखहरू (सातौं शताब्दीको) लिच्छवि राजा अंशुवर्माको गोकर्ण तथा हाडीगाउँमा पाइएका शिलालेखहरू नै हुन् ।

विद्वान् राजेन्द्र रामको भनाइ अनुसार महाचैत्य भारतको बौद्धधर्मका पण्डित शान्त रक्षितले आफ्नो नेपाल भ्रमणको सिलसिलामा (ई. स. ७४३-७४९) स्वयम्भू महाचैत्य निर्माण गरेका हुन् र यस शान्त रक्षित र माथि उल्लेखित शान्तिकराचार्य एकै व्यक्ति हुन् ।

हामिल्टनले यो महाचैत्य आठौं शताब्दीतिर बनेको हो भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ । त्यस्तै नेपाल अधिराज्यमा उपलब्ध ध्यानीबुद्धका मूर्तिहरू सातौं शताब्दी अथवा पछि बनेका हुन् भनी प्राध्यापक कृष्णदेवको भनाइ छ । निष्कर्षमा प्राप्त शिलालेखहरूको आधारमा यही भन्न सकिन्छ कि यस महाचैत्य काठमाडौं उपत्यकाको प्राचीनतम् स्मारकहरूमध्ये एक हो जुन १५०० वर्ष अगाडि नै बनिसकिएको थियो ।

यस महाचैत्यको निर्माणकालदेखि हालसम्म समयगति (Wear and tear) समय-समयको प्राकृतिक प्रकोप, जान वा अनजानमा गरिएका मानव दुष्कृत्यहरू (Vandalism) को कारणबाट धेरै नोक्सानी पुर्‍याएको भए तापनि शुरुदेखि यसप्रति राजा, जनता र छिमेकी भित्तराष्ट्रहरू समेतबाट पाएको आस्था र सहयोगबाट यसको समय-समयमा संरक्षण तथा जीर्णोद्धार भैआएकोले आजसम्म अटल रूपमा खडा हुनसकेको छ ।

धार्मिक महत्त्व

स्वयम्भू महाचैत्य गुम्बज आकारमा ईटाले बनाई अनगिन्ती पटक चुनाले पोतिएको छ । साधारणतया गर्भको चार दिशामा चार ध्यानीबुद्ध तथा गर्भभित्र वैरोचन स्थापना गर्ने चलन छ । तर स्वयम्भू महाचैत्यमा पाँच ध्यानीबुद्धहरू गर्भ बाहिर छन् । यसको यो अर्थनै विशेषता हो । यी पाँच ध्यानीबुद्धहरूले विपश्ची बुद्धले वीजारोपण गरेको कमलको गानोबाट सृष्टि भएको कमल-को फूलमाथिको पाँच रङ्गहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । समष्टि रूपमा स्वयम्भू चैत्यलाई आदिबुद्ध भनी भनिन्छ ।

धार्मिक दृष्टिकोणले यस महाचैत्यको अति महत्त्वपूर्ण छ । बज्रयानी बौद्धमार्गीहरूले स्वयम्भूलाई सबैभन्दा उच्च स्थान दिई ठूलो आदर गरिआएको छ । उदाहरण-का लागि वर्षेनी पाटनमा चलाउने मच्छेन्द्रनाथ जात्रामा रथको सबभन्दा माथि नै स्वयम्भू चैत्य राखिन्छ । त्यस्तै बाह्र वर्षे सम्यकजात्रा समारोहमा तेत्तीस कोटी देवताहरूको माथि स्वयम्भू भगवान्को मूर्ति नै राखिन्छ । बाहाः पूजाको शुरुवाट नै स्वयम्भू महाचैत्यबाट हुन्छ ।

फेरि प्रत्येक विहार तथा वहीले आफ्नो मूल देवताहरू पञ्चबुद्ध मान्दै आएको र उक्त विहार वहीको मूल थकालीहरूले पञ्चबुद्ध टोपी र बज्राचार्यहरूले पञ्चबुद्ध मुकुट लगाएको हुन्छ । यस स्वयम्भूलाई बौद्धमार्गीहरूले मातृ होइन, हिन्दूमार्गीहरूले पनि उत्तिकै आदर गर्दै आएको छ । श्री पशुपतिनाथको मुखोष्ठीको दिन पञ्च बुद्धात्मक स्वयम्भू अङ्कित मुकुट लगाई पशुपतिनाथको पूजा गरिन्छ । त्यस्तै बूढानीलकण्ठ भगवान्को शिरमाथि समेत अक्षोभ्यबुद्ध अङ्कित गरेको भनिन्छ । हिन्दूहरू राजालाई विष्णु अवतारको रूपमा पुजिन्छ भने बौद्धमार्गीहरू बाह्र वर्षे सम्यक पूजामा राजालाई बोधिसत्वको रूपमा पूजा गर्ने चलन छ । यी नेपालीहरूको आफ्नै धार्मिक विशेषता हो ।

स्वयम्भू चैत्यको उत्कृष्ट कला तथा शान्त शौरभले गर्दा शताब्दियौंदेखि यसको महत्त्व रहिरहेको छ । यी बाहेक यहाँका अन्य ऐतिहासिक स्मारकहरू जस्तै—वायुपुर, वसुपुर, शान्तिपुर, नागपुर, अग्निपुर, अनन्तपुर, प्रतापपुर, हारतीमाताको मन्दिर आदिले यस क्षेत्रको महत्त्व अझ बढाएको छ । यस क्षेत्रको सांस्कृतिक सम्पदा, ऐतिहासिक महत्त्वका कलाकृतिहरू विश्वप्रख्यात छन् । यहाँ छरिएर रहेका ऐतिहासिक महत्त्वका अनेक मूर्तिहरू, शिलालेखहरू, चैत्यहरू तथा वास्तुकलाले पर्यटकहरूको लागि एक खुल्ला संग्रहालयको रूप (Open Museum) दिएको छ ।

श्री ५ को सरकारले स्वयम्भू तीर्थ क्षेत्रहरूको दुर्लभयोग वा त्यसमा कुनै किसिमको बेहिसाब हुन नदिन स्वयम्भूनाथको डाँडोलाई परिक्रमा गर्ने पीच सडक भित्रको क्षेत्रलाई सन् १९७८ (२०३५ भाद्र) मा संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरी सो क्षेत्रलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लियो ।

यसको महिमा बुझी यूनेस्को (UNESCO) (अन्तर्राष्ट्रिय शिक्षा, विज्ञान तथा सांस्कृतिक सङ्घ) ले पनि सन् १९७९ मा स्वयम्भूनाथ क्षेत्रलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गरियो ।

श्री ५ को सरकारले उक्त क्षेत्रको विकास गर्न

सन् १९८५ (वि. सं. २०४२) देखि राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना तोकी पुरातत्त्व विभागबाट उक्त क्षेत्रको सम्भार संरक्षण गर्न सालिन्दा बजेटको व्यवस्था गरी निम्न कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

१. ढल निकास तथा शौचालयको विकास तथा संभार ।
२. ढुङ्गे सिढी, पर्खाल, पेटी, चोक, कौशी आदिको मर्मत सम्भार ।
३. यस विभागको आर्थिक स्रोतमा अन्य विभागहरू जस्तै भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग, वागमती जलाधार आयोजनाले मोटर पार्कबाट स्वयम्भूमाथि जाँदा सिढीको बायाँ पश्चिमतर्फ भूक्षय रोकथामको लागि गेबिन वाल लगाइएको छ । खानेपानी तथा ढल निकास संस्थानलाई स्वयम्भूमाथि नयाँ पानी ट्याङ्की जडान गर्न आवश्यक व्यवस्थाको लागि गत सालमै रकम छुट्टयाई उक्त संस्थानलाई उपलब्ध गराइसकिएको छ, सो कार्य उक्त संस्थानबाट सम्पन्न गरिनेछ ।
४. सन् १९६८ देखि स्वयम्भू डाँडाको दक्षिण पूर्व भागमा पहिरो जान शुरू भएकोमा १९८० सम्ममा यूनेस्कोको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा उक्त स्थानमा भूक्षय रोकथाम गर्ने कार्य सम्पन्न भयो । उक्त कार्यमा संलग्न विशेषज्ञ श्री इ. जे. कोर्डिङको प्रतिवेदन अनुसार उक्त भूक्षय हुनुको मुख्य कारण डाँडामाथि पछि थप्दै गएका बोल्लिला खालका निर्माण कार्य (रिटेनिङ वाल) तथा थुप्रिएका अनावश्यक फोहरको बोझले निकासमा अवरोध आई पानी बग्नु नसकी जमीनभित्रै जम्मा हुन गएकोले भूस्खलन हुनगएको र उक्त डाँडाको मुख्य कमजोर भागहरू दक्षिण-पूर्व, उत्तर-पूर्व र संग्रहालय रहेको भागमा भएकोले नापी विभागको समतलन नापी डिभिजनले उक्त डाँडाको विभिन्न ठाउँहरूमा समतलन नापी प्रविधिद्वारा निरन्तर वर्षमा दुई पटक स्थायी आधार बिन्दुहरू (Settlement Points) १ स्थापना गरी उक्त डाँडाको भूस्थिरताको अध्ययन कार्य जारी राखिएको छ ।

सन् १९७८ देखि १९८७ सम्म गरिएको उक्त नापी अध्ययनबाट सो डाँडा माथिको तिब्बतीयन गुम्बा र भजन खलक बीचको भागमा प्रतिवर्ष ७ मि. मि. ले घसिरहेको र संग्रहालय संगको सिँढी इलाकामा प्रतिवर्ष ६ देखि ७ मि. मि. का दरले लगातार घसिरहेको पाइयो ।

५. श्री ५ को सरकारको अनुरोधमा संघीय गणतन्त्र जर्मनीले स्वयम्भू क्षेत्रको गुरुयोजना तयार गरिएको छ । भविष्यमा गर्नुपर्ने स्वयम्भू संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रको कार्यहरू उक्त गुरुयोजनाले निर्देशित गरिएको छ । हाल उक्त गुरुयोजना तयार गरी श्री ५ को सरकारलाई हस्तान्तरण गर्ने कार्य सम्पन्न भैसकेको छ र आगामी आर्थिक वर्षदेखि स्वयम्भू क्षेत्रमा उक्त गुरुयोजना लागू गरिने लक्ष्य राखिएको छ ।

पुरातत्त्व विभागलाई बढी प्रभावकारी बनाउन श्री ५ को सरकारले सन् १९५७ देखि लागू गरेको प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ लाई पटक पटक संशोधन गर्दै लगेको छ । सन् १९८६ (वि. सं. २०४३) सम्ममा यसको चौथो संशोधन भएको छ ।

विगत वर्षहरूमा श्री ५ को सरकारबाट संरक्षण गर्दागर्दै पनि केही दशकदेखि यस क्षेत्रभित्र विना योजना का ठूल-ठूला आधुनिक निजी घरहरू, स्कूल, गुम्बाहरूको निर्माण कार्य तीव्र रूपले बढेको पाइन्छ ।

यी सबै हुनुको मूलकारण श्री ५ को सरकारले उक्त क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिए तापनि उक्त क्षेत्रमा निर्माण हुने भवनहरूको मापदण्ड निर्धारण नहुनु, २०४१ सालको मापदण्ड विपरीत निर्माण भए तापनि रोक्न तथा भत्काउनेबारे स्पष्ट कानूनी व्यवस्था नहुनु तथा त्यससम्बन्धी कानूनी अधिकार पुरातत्त्व विभागलाई नहुनाले वातावरण विपरीतका निर्माण कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट नियन्त्रण गर्न समस्या खडा भएको देखिन्छ ।

उपर्युक्त समस्यालाई महसूस गरी श्री ५ को सरकारले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ लाई तेस्रो संशोधन गरी संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा निर्माण, मर्मत,

थपघट र पुनर्निर्माण गर्ने घर, भवन आदिको नक्सा स्वीकृतिसम्बन्धी सम्बन्धित नगर पञ्चायतले स्वीकृत दिन अगावै पुरातत्त्व विभागको सहमति लिई मात्र स्वीकृत गर्नसक्ने व्यवस्था भए ।

नियम विपरीत निर्माण कार्य भएमा सम्बन्धित जिल्ला कार्यालय मार्फत् पुरातत्त्व विभागले सो कार्य रोक्ने, भत्काउने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएको छ ।

यस संशोधित ऐन बमोजिम कार्य गर्दा पनि त्यस क्षेत्रमा केही समस्याहरू देखापरेका छन् ।

समस्या तथा सोको समाधान

१. संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित स्वयम्भूमित्र यस ऐन विपरीत नक्सा स्वीकृत नगराई निर्माण तथा भैरहेको घर, गुम्बा, चैत्य आदिको मर्मत, थपघट, पुनर्निर्माण आदि कार्यको रोक्काको लागि लेखिएको यस विभागका पत्रहरू सम्बन्धित व्यक्तिले सकभर बुझ्दै नबुझ्ने, बुझे पनि जबर्जस्ती निर्माण कार्य गर्ने प्रवृत्तिले समस्या खडा भएको छ । उदाहरणको लागि आनन्द कुटी विद्याश्रमका भवनहरू, आकाश जोगिनी माताले गुम्बाको लागि गरेको निर्माण कार्य, मोटर पार्कदेखि उत्तर-पश्चिम डाँडामा नयाँ चैत्य निर्माण आदि ।
२. स्वयम्भू महाचैत्य वरपर धेरै अधिदेखि वातावरण विपरीत बनेका तथा मर्मत भएका घर, गुम्बा, मन्दिर आदिले वातावरण संरक्षणको निमित्त जटिल समस्या ल्याएको छ । जस्तै—

क) कर्मराज महाविहारको विशाल भवन रहेको स्थल भूस्खलनको दृष्टिकोणले कमजोर रहेको भाग भन्ने युनेस्कोको सल्लाहकार श्री कोडिङको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको उक्त गुम्बा चर्किसकेको, हाल नापी विभागको अध्ययनबाट पनि सो क्षेत्र प्रतिवर्ष ७ मिलीमिटरले घसिँदै गै कमजोर देखापरेको भन्ने भएको हुनाले उक्त भव्य भवनको बोझ घटाउन अति आवश्यक देखिएको र साथै त्यस क्षेत्रको वातावरण अनुकूल बनाउन पनि उक्त भवनको हालको उचाइ घटाउन आवश्यक भैसकेको छ ।

ख) त्यस्तै मुख्य स्तूप वरपरका सत्तल, आगंछें,

अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध पुस्तकालय रहेको घर, वायु-पुर, सिमेन्ट प्लास्टर गरिएको छाना भएको लगायत अन्य घर तथा मन्दिरहरूको थपघट, मर्मत, जीर्णोद्धार, निर्माण आदि कार्य गर्दा नयाँ निर्माण सामग्रीहरू प्रयोग गरी बनाइएकोले उक्त क्षेत्रको वातावरणलाई प्रतिकूल असर पारेको छ । तसर्थ उक्त घर मन्दिरहरूलाई वातावरण अनुकूल पार्न पुरातात्विक ढङ्गबाट मर्मत जीर्णोद्धार गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ ।

- ग) स्वयम्भू स्तूपको दक्षिण-पश्चिममा रहेको हालको संग्रहालय वातावरण अनुकूल नदेखिएको साथै त्यस क्षेत्रमा नापी विभागबाट गरिएको अध्ययन कार्यबाट कमजोर देखिएकोले यथाशीघ्र उक्त भवन हटाउन जरूरी देखिन्छ ।
- घ) थप्दै गरिएको निजी आवास घरहरू, बद्दो जनसंख्या र स्वदेशी तथा विदेशी धर्मावलम्बी तथा पर्यटकहरूको आगमनको अनुपातमा भैरहेको खानेपानी, ढल निकास तथा शौचालयहरू पर्याप्त नभएकोले जताततै फोहर भै धार्मिक स्थललाई दूषित तुल्याइएको छ । तसर्थ हाल भैरहेको खानेपानी, ढल निकास, शौचालय तथा फोहर सफा गर्नेतर्फ आवश्यक व्यवस्था गर्न अनिवार्य देखिन्छ ।
- ङ) मञ्जुश्री डाँडामुनि रहेको स्कूल भवन, मञ्जुश्री डाँडामाथि थप्दै गएको गुम्बा एवं भवनहरू वातावरण अनुकूल नभएको र कतिपय चर्कै गएको साथै त्यस क्षेत्रको शान्त वातावरणपछि खलल हुने र भूस्खलन हुने समेत सम्भावना भएकोले त्यसतर्फ सम्बन्धित निकायबाट विस्तृत अध्ययन गरी आवश्यक कार्यवाही हुन जरूरी छ । त्यस्तै स्वयम्भू डाँडाको दक्षिण-पश्चिम-तर्फको ट्याक्सी पार्क नजीकैको सुमती मैत्री शासन महाविहार उक्त क्षेत्रको वातावरण अनुकूल नमिलेकोले वातावरण अनुकूल संशोधन गरी बनाउन अनिवार्य देखिन्छ ।
- च) चैत्य तथा मूर्तिहरूको कला नष्ट हुने गरी चुना

पोत्ने गरिएको कार्य रोक्नु जरूरी छ ।

- छ) मुख्य स्मारकहरूलाई अशोभनीय हुने गरी लगाइराखेको बिजुली तथा टेलिफोन तारहरू व्यवस्थित रूपले राख्न जरूरी देखिन्छ ।

नयाँ चैत्य तथा गुम्बा निर्माणसम्बन्धी समस्या

यस क्षेत्रभित्र नयाँ चैत्य तथा गुम्बा निर्माणको लागि धर्मावलम्बीहरूबाट प्राप्त निवेदन संख्या यस विभागमा निकै बढिरहेको छ । साथै जबर्जस्ती बनाउने क्रम पनि देखिन्छ । यस समस्यालाई दृष्टिगत गर्दा मानिसहरूको धार्मिक भावनाको कदर गर्नु, कला एवं वास्तुकलाको विकासको लागि पनि परम्परागत नेपाली चैत्यकलाका मौलिक विशेषतालाई अनुकरण गरी चैत्यको हकमा मात्र नयाँ चैत्यहरू निर्माण गर्न पाउने व्यवस्था हुन आवश्यक छ । त्यसकारण स्वयम्भू महाचैत्यको क्षेत्रमा बाहेक अन्यत्र सम्भावित ठाउँको अध्ययन गरी तोकिएको ठाउँमा निर्धारित संख्यामा पुरातत्व विभागले निर्धारित निर्माण सामग्री, आकार-प्रकार र शैलीमा नयाँ चैत्यहरू निर्माण गर्न दिन समसामयिक नै हुनेछ ।

प्राकृतिक एवं भूबनावटको समस्या

स्वयम्भू महाचैत्य तथा स्मारक क्षेत्र डाँडामाथि अवस्थित भै उक्त क्षेत्रको संरक्षण गर्न जटिल समस्या भएको छ । त्यसमाथि थप्दै गएका घर, भवन, स्कूल, गुम्बा तथा अन्य स्मारकहरूको बोझले उक्त क्षेत्र भाँसिँदै गई भूस्खलन भएको र हुने सम्भावना देखिएको छ । तसर्थ उक्त क्षेत्रलाई भूस्खलनबाट बचाउन स्वयम्भू डाँडा वरिपरि वृक्षरोपण गर्न, बोझिला खालका गुम्बा, घर, भवनहरूका उचाइ घटाउने वा हटाउन आवश्यक छ । डाँडा वरपरको चक्रपथ भित्रको भूभागमा कुनै पनि बोझिला खालका नयाँ निर्माण कार्य गर्न र कुनै पनि सवारी साधनको आगमन रोक्नेतर्फ सोच्न आवश्यक महसूस भएको छ । हाल भैरहेको बस, ट्याक्सी पार्क स्थान अर्प्याप्त समेत महसूस गरी सोको सट्टा उक्त डाँडाको दक्षिणतर्फको फेदीमा व्यवस्था हुन पनि उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ ।

स्वयम्भूको चक्रपथभित्रको क्षेत्र घोषित संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र परेको तर सोही बीच सडकको अर्को-

तर्फ घोषित क्षेत्र बाहिर पनि नयाँ भव्य गुम्बा-भवनहरू बन्द गरेकोले उक्त गुम्बा भवनहरूबाट संरक्षित स्मारक क्षेत्रलाई समेत असार पारेको देखिएकोले उक्त वातावरण कायम गर्न पीच सडकको दुवैतर्फको घरका अगाडिको मोहडा (Front Elevation) मात्र भए पनि वातावरण अनुकूल संरक्षण हुन आवश्यक देखिन्छ ।

घोषित संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र बनिने घरहरूमा उक्त क्षेत्रको वातावरण अनुकूल बनाउँदा स्थानीय जनताले व्यक्तिगत इच्छा तथा आकांक्षामा केही बाधा पर्न जान पनि सक्ला । यसमा विचार गरी घोषित क्षेत्रभित्र तोकिएको मापदण्ड अनुसार निर्माण, मर्मत, थपघट आदि कार्य गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिलाई प्रोत्साहनको रूपमा केही आवश्यक प्राविधिक सहयोग जुटाई दिन आवश्यक देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित कुराहरू र उक्त क्षेत्रसम्बन्धी तयार भैराखेको मुख्योजनामा उल्लेखित कुराहरूलाई पनि क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै गएको खण्डमा स्वयम्भूनाथ संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्ने कुरामा दुइमत हुन सक्दैन ।

स्वयम्भू संरक्षित स्मारक क्षेत्रको संरक्षण गर्ने कार्यमा पुरातत्त्व विभागको जति जिम्मेवारी छ, उतिकै सम्बन्धित नगर पञ्चायत, वडाध्यक्ष, जिल्ला कार्यालय तथा नगर विकास योजना र अन्त्यमा त्यहाँका बासिन्दाहरूको पनि जिम्मेवारी छ । तसर्थ यी सबै निकायहरूको संयुक्त प्रयासबाट मात्रै सो क्षेत्रको वातावरणको संरक्षण गर्नसक्ने कुरा निर्विवाद छ ।